

درآمدی بر ادبیات مرثیه ترکی

نویسنده: رحیم نیکبخت

مترجم:

درآمدی بر ادبیات مرثیه ترکی: آیینۀ هیت ایرانی آذربایجان واران

خلاصه مقاله:

مردم ایران تا قبل از دولت صفوی از داشتن دولت ملی محروم بودند ظهور دولت صفوی و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران و احیای قدرت و شوکت دوران ساسانیان دوره جدید تاریخ ایران بود. رسمیت یافتن تشیع در ایران و تهاجمات پی در پی ترکان عثمانی به آذربایجان و اردن باعث تقویت هرچه بیشتر احساسات شیعی در این نواحی بود به ویژه آنکه در این دوره زبان گفتاری مردم این نواحی هم به ترکی آذری تغییر یافته بود بدون آنکه بستر فرهنگی و ادبی تغییری نماید زیرا زبان و ادب فارسی زبان فرهنگی سراسری ایرانیان همواره در جایگاه ملی رفیع خود حضور داشت.

در این دوران جدید گونه ای ادبیات ایرانی پدیدار گشت که به لحاظ محتوا و ظاهر آیینۀ تمام نمایی هیت ایرانی مردم آذربایجان و اران است با ویژگی هایی چون، وزن، موسیقی، عبارات، ... آنچه در این نوشتار ارائه شده است در آمدی برای بررسی های بعدی از زوایای مختلف جهت تبیین ویژگی های ایرانی و ملی ادبیات آذربایجان و اران می باشد. هیت ملی و مذهبی آذربایجان جدایی از هیت ملی ایران نیست، ادبیات مرثیه ترکی آذری هم به جهت ویژگی های متعدد خود آیینۀ هیت ایرانی و اسلامی آذربایجان می باشد. # درآمد

آذربایجان در طول تاریخ ایران از جهات مختلف جایگاه ویژه ای داشته است. جایگاه آذربایجان در شعر و ادب، تمدن و فرهنگ مهمتر از همه نقش آن در حفظ وحدت ملی و تمامیت ارضی ایران موضوعات جالبی برای بررسی و پژوهش هستند. آنچه امروزه ضرورت اجتناب ناپذیری دارد و بایستی به طرق مختلف به آن پرداخت تلاش های سازمان یافته ای که تجزیه فرهنگی، هویتی و سرانجام تجزیه خاک ایران با تکیه بر نژاد، قومیت و زبانهای مردم ایران زمین است. این تلاش ها در تحریف آشکار تاریخ بر آن هستند که نظریه های نژادی و زبانی را مستمسک ایران ستیزی قرار دهند نمونه بارز آن فعالیت برخی نشریات دانشجویی و محلی است که توسط هسته ای از کمونیست ها و هواداران فرقه دمکرات آذربایجان هدایت و سازماندهی می شود علناً و عملاً برای مردم غیور آذربایجان قیم مآبانه هیت نژاد پرستانه ای ترسیم کرده هیت ایرانی اسلامی را مورد تحریف قرار می دهند افتخار به گرگ خاکستری یا افتخار به ترکان سومری! وجه اهمیت و تبلیغ اساتیدی به ظاهر دلسوز ادبیات و زبان ترکی آذری است. بهانه ای که این جریان به اتکالی آن می خواهد برای آذربایجان یک هیت غیر ایرانی جعل کند زبان ترکی آذری مردم آذربایجان ایران و اران ایران - جمهوری آذربایجان - می باشد. آنچه در این مقاله به عنوان طرح اولیه و مطالعات نخستین ارائه می گردد بر آن است جوانب بررسی ادبیات مرثیه ترکی آذری ریشه های ایرانی بودن این ادبیات شکوفای ایرانی را ترسیم نماید این تلاشی است جهت روشن نمودن ابعاد همگرایی فرهنگی و ادبی و مذهبی آذربایجان و اران در تاریخ ایران است. #

ادبیات مرثیه ترکی در آذربایجان*

ادبیات مرثیه ترکی در رثای سالار شهیدان و شهدای کربلا و آذربایجان و اران ایران جمهوری فعلی آذربایجان به آغاز رواج تشیع در آنجا باز می‌گردد. این ادبیات ایرانی در این خطه همزمان با تلاش صفویان برای دستیابی به قدرت، اولین نمونه‌های خود را ارائه داده است اگر بگوئیم که ادبیات که مکتوب ترکی در دامان فرهنگ و تمدن ایرانی قدم به عرصه وجود گذاشته است بی‌راه نگفته ایم. اسلام آوردن ترکان هم از طریق ایران، ایرانیان بوده است هم دین، هم زبان و ادبیات ترکی چه در شرق و ترکستان و چه در غرب و آسیای صغیر از همان آغاز عنصر جدا ناشدنی ایرانی را در خود داشت* . ادبیات مرثیه هم که بیش از هفتاد درصد ادبیات مکتوب ترکی آذری را تشکیل می‌دهد این هویت ایرانی را هر چه بیشتر با خود دارد گرچه ادبیات غنایی آذری هم از این قاعده مثثنی نیست ولی ادبیات مرثیه برای نشان دادن عمق و ارتباط آذربایجان و اران و زبان آن با ایران و ادبیات فارسی گویاترین موضوع است. به ویژه آنکه مذهب شیعه به عنوان یکی از عوامل مهم وحدت ملی از عصر صفویه حافظ وحدت ملی و ارضی ایران در مقابل حملات پی در پی ترکان عثمانی و ازبک بوده است. برای بررسی این مسئله و روشن نمودن این جلوه بررسی نشده فرهنگی ایرانی لازم است دو موضوع دیگر را در بستر فرهنگی ایران به ویژه در آذربایجان و اران مورد توجه قرار داد.

نخست: زبان ترکی در آذربایجان و دیگری شیعه شدن مردم این ایالت ایران. ادبیات ایرانی مرثیه آذری از امتزاج این دو در بستر شعر و ادب فارسی زاده شد.#

ترکی آذری در آذربایجان و مذهب تشیع

رواج آذری در آذربایجان و اران تاریخی روند تدریجی داشته است که از قرن پنجم آغاز و در قرن ششم و هفتم هجری رو به گسترش نهاد. البته اظهارات بی‌پایه و دلیلی هم وجود دارد که این روند از هفت هشت هزار سال پیش شروع شده و سومری‌های ترک زبان[؟] آغازگر آن هستند. موج‌های بعدی ورود اقوام بیانگر ترک زبان به ایران در قرن هشتم و نهم این روند را تکمیل کرد که در حکومت ترکمانان قراقویونلو به نهایت خود رسید.

همزمانی تکمیل این روند و شیوع زبان ترکی در کنار زبان ملی و سراسری فارسی با خیزش جنبش صفویه با رنگ و صبغه شیعی برای قبضه قدرت و تشکیل دولت ملی ایران از موضوعات جالب تاریخ ایران است. علاقه عشایر ترک به مذهب شیعه و آرمان‌های عدالت خواهانه آن در قالب فرقه‌های بکتاشیه، حروفیه خود را نشان داد که حکایت از پذیرش تمایلات حق طلبانه شیعی در میان آنان بود. همین علاقه کلی به تشیع در ایران بود که شاه اسماعیل صفوی را در بهره‌گیری از این عامل و انگیزه قدرتمند بالفقه و داشت[2]. مبارزه شدید صفویان با عثمانی، آذربایجان را محل زد و خورد ساخت که زنده نگهداشتن احساسات ملی مذهبی رمز بر جای ماندن دولت نوپای صفویه بود. از این روست که آیین‌های سوگواری مذهبی در آذربایجان - به ویژه در اردبیل زادگاه صفویان - در مقایسه با سایر نواحی ایران از گستردگی و اهمیت خاصی برخوردار است. در ارتباط ادبیات نوظهور ترکی آذری و تمایلات شیعی جالب آن است که بدانیم ملا محمد فضولی که در ادبیات ترکی عثمانی جایگاه عالی دارد شیعه مذهب است و کتاب مفصلی تحت عنوان "حدیقه السعدا" در مقتل امام حسین (ع) تألیف کرده است که تا چند سال پیش به علت موضوع آن، عامدانه از چاپ و انتشار آن جلوگیری می‌شد. خوشبختانه این اثر به کوشش یکی از محققان ایران اخیراً تصحیح و چاپ شده است[3]. فضولی بغدادی این شاعر شیعی در قرن دهم هجری اولین ترکیب بند مرثیه ترکیبی آذری را سروده است* .#

قرن نهم و دهم نمونه‌های مستحکم شعر و ادب ترکی آذری که رنگ شیعی به خود می‌گرفت آفریده شد به عبارت دیگر ادبیات ترکی در آذربایجان در دامان زبان ادبیات فارسی با تمایلات شیعی قدم به عرصه وجود گذاشت. این رابطه در قرن یازدهم و دوازدهم هجری ادامه یافت.[4] قرن سیزدهم هجری اوج شکوفایی ادبیات ترکی آذری در آذربایجان و اران است که قسمت عمده آن مرثیه‌های سوزناک است. مهمترین مشخصه شعری ایرانی این خطه، طبع آزمایی در مرثیه است. حتی شعری که به غزلسرایی شهرت یافته یافته‌اند. دواوین شعری آذری از سه قسمت تشکیل می‌شده است: نخست غزلیات و اشعار فارسی، غزلیات و اشعار ترکی و قسمت پایانی دیوان آنها نوحه‌ها و مرثیه‌ها بود.

پرداختن به طور کامل به موضوع در این مجال امکان ندارد صرفاً برای بیان مسئله لازم به ذکر می‌داند که فقط در قرن سیزدهم بیش از پنجاه شاعر در قره باغ وجود داشته است که همگی در شعر فارسی و ترکی آذری و مرثیه سرایی دست توانا داشته‌اند [5]. #

علی‌رغم این نمونه کوچک از گستردگی شعر و ادب ایرانی در اران با برنامه‌های ایران زدایی و اسلام ستیزی که توسط روس‌های تزاری و بعد کمونیست‌ها پس از جنگ‌های ایران و روس در قلمرو از دست رفته ایران به اجرا در آمد و اکنون هم به اشکال دیگر ادامه دارد چنان وضعیتی پیش آمده است که در زادگاه نظامی گنجوی کمتر کسی می‌تواند اشعار نظامی را به خط و زبان اصیل آن بخواند*.

هویت ایرانی ادبیات مرثیه آذری

در یک بررسی و نگاه اجمالی در مورد ویژگی‌های ایرانی ادبیات مرثیه آذری مشخصه‌هایی جلب توجه می‌کند که فهرست وار چنین می‌توان بر شمرد و این ویژگی‌ها از زوایای مختلف مبین هویت ایرانی و اسلامی و ارتباط ناگسستنی با شعر و ادب فارسی است:

- در شکل و قالب شعرهای مرثیه شاهد آن هستیم که همگی برگرفته از شعر و ادب شیعی فارسی است.

- اوزان عروضی اشعار نوحه همان اوزان عروضی شعر و ادب فارسی است.

- موسیقی نوحه‌های ترکی آذری همگی در گوشه‌های موسیقی سنتی ایرانی اجرا می‌شوند. اغلب نوحه‌ها در دستگاه همایون، شور و یا گوشه‌هایی چون حسینی، زابل، حجازی... اجرا می‌شوند. چنان‌که می‌دانیم بین شعر و موسیقی، اوزان عروضی و دستگاه‌های موسیقی رابطه مستقیمی وجود دارد که در شعر و ادب و موسیقی ایرانی مرثیه‌ها به خوبی قابل مشاهده است [1]. بسیاری از مرثیه‌خوان‌ها بدون آنکه تحصیلات آوازی داشته باشند به شکل سینه به سینه دستگاه‌ها و گوشه‌ها را فرا گرفته‌اند می‌توان ادعا کرد بدون تسلط بر دستگاه‌های موسیقی سنتی مرثیه‌خوانی آذری #بسیار سخت است تعزیه هم که خود بحث مستقلی دارد.

- لغات و اصطلاحات ادبی مورد استفاده در شعرهای مرثیه همگی یا برگرفته از ادبیات فنی کهن سال فارسی است یا از ترکیب کلمات فارسی و ترکی یا در ساختار صرف و نحو ترکی ترکیب شده‌اند.

- اغلب مرثیه سرایان نامی آذربایجان و آران علاوه بر مرثیه سرایی در فارسی هم طبع خود را سروده‌اند این علاقه و ارتباط با زبان ملی ایرانیان در قسمت‌های جدا شده از ایران در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری تا قبل از تسلط کمونیسم بر قفقاز و حتی سال‌های بعد قابل مشاهده است نمونه آن مرثیه‌های میرزا علی اکبر صابر صاحب "هوپ هوپ نامه" است و یا نوحه‌های باقی مانده از غزلسرای معروف آذربایجانی علی آقا واحد نمونه‌های آن است که در دوران تسلط کمونیسم بر اران این هویت ایرانی اسلامی را تداوم داده است. این تداوم در روستاها و نواحی دور دست از شهرها را بیشتر می‌توان دید.

- محتوای برخی از مرثیه‌ها هم ماهیت کاملاً ایرانی دارد. به طور مثال در دواوین مرثیه ترکی آذری شعری بسیاری به داستان شهربانو و نوحه عزیمت او از کربلا پرداخته‌اند گرچه به لحاظ تاریخی در این موضوع تردید است ولی به لحاظ راهیابی این داستان به مرثیه‌های ترکی قابل دقت می‌باشد یا آنکه این حکایت مستقیم از ادبیات مرثیه فارسی به وسیله شعری مرثیه سرا به ادبیات مرثیه ترکی راه یافته یا آنکه در آذربایجان این حکایت که پیوند ایرانیان - به ویژه بقایای خاندان ساسانی - را با خاندان اهل بیت نشان می‌دهد قبل از تغییر زبان مردم این خطه وجود داشته پس از تغییر زبان به ادبیات مرثیه راه یافته است در هر صورت این داستان که میراث شعوبیه ایرانی است #در ادبیات مرثیه ترکی آذربایجان و اران به فراوانی دیده می‌شود.

کوتاه سخن آنکه شعر و ادبیات شیعی آذربایجان آینه تمام‌نمای فرهنگ ایرانی که تاکنون به دلایل متعدد با این زاویه دید مورد توجه قرار نگرفته است با توجه به تلاش‌های سازمان یافته جهت تحریف هویت ایرانی آذری‌های ایران ضرورت بررسی جدی مسائل

مهم تاریخی و فرهنگی را ایجاب می کند. طرح این موضوع هم نخستین قدم برای بررسی این موضوع تلقی می شود تا به بررسی عوامل آشکار و پنهان هویت ایرانی اسلامی آذربایجان و ادبیات غنی و شکوفای مرثیه آن پرداخته شود. #

منابع و ماخذ

- 1- در این روند دو عامل مهم نقش داشته است یکی دیوان سالاری و دیگری عرفان و تصوف محققان دلایل دیگری برای این رواج ذکر کرده اند رگ به: عزیز الله بیات، کلیات جغرافیای طبیعی و تاریخی ایران، تهران، امیرکبیر، 1367، ص 222.
- 2- رگ به: فاروق سومر، نقش ترکان آناتولی در تشکیل و توسعه دولت صفوی، ترجمه دکتر احسان اشراقی و دکتر محمد تقی امامی، تهران، نشر گستره، 1371. مقدمه کتاب صصص 18، 17، 19
- 3- محمد فضولی، حدیقه السعدا، ج 1، به تصحیح میر صالح حسینی، تهران، انتشارات بین المللی المهدی، 1373.
- 4- در این مورد نگارنده پژوهشی تحت عنوان " ترکی سرایان ایران در عصر صفوی" آماده چاپ دارد.
- 5- اسامی برخی از این شعرا و ادیبان به شرح زیر است: حسن بیگ هادی، مشهدی ایوب باکی ملا علی حلیفه، ملا محمد قاضی، محمد علی بیگ مخفی، مهدی قلیخان، محمود بیگ وزیران، میرزا ابراهیم صبا، میرزا محرم، جعفر قلی خان جوانشیر، حاجی ملا نجف قلی قراباغی، محمد بیگ جوانشیر مشهدی عبدل قراباغی، ملا خلیل شاکي ابدالی، زین العابدین ساغری، مشهدی حسین سائل، قاسم بیگ ذاکر، ... رگ به میرزا صدراي مجتهد زاده . .، ریاض العاشقین، تذکره شعراي قراباغ، به کوشش یحیی خان محمد آذری، تهران، انتشارات آفرینش، 1373.

* - نگارنده مقاله ای تحت عنوان " ادبیات مرثیه آذربایجان در نهضت امام خمینی" را در دومین کنگره تاثیر امام خمینی و انقلاب اسلامی بر ادبیات معاصر در دانشکده ادبیات فارسی دانشگاه علامه طباطبائی، به صورت سخنرانی در تاریخ 1378/12/18 ارائه نموده است.

** - رگ به: رضا خسرو شاهی، شعر و ادب فارسی در آسیای صغیر تا سده دهم هجری، تهران دانشسرای عالی، 1350

محمد امین ریاحی، زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، تهران، پازنگ، 1369.

* - رگ به: کلیات دیوان فضولی هفت جلدی، کتابفروشی فردوسی، تبریز، بی تاریخ چاپ، ص 127.

(تجدید چاپ شده از روی کلیات فضولی چاپ شده به سال 1286 هجری قمری در استانبول)

بند دوم این ترکیب بند چنین است:

ماه محرم اولدی مسرت حرامدور

بوگون شریعته بیراحترا مدور

تجدید ماتم شهدا نفع سیزد گل

سرای دهرده تنبیه عامدور

غوغای کربلا خبرین سهل سانماکیم

وفای دهره دلیل تما مدور

هر ذره اشک کیم توکیلور ذکر آل ایله

سپهره علو مقا مدور

هردمده آه کیم چکیلور اهل بیت ایچون

ماتم

غفلت

نقص

سیاره

مفتاح

روضه دار السلامدور

شاد اولما سون بو واقعه دن شاد اولان گوگل

بیردم بلا و غصه دن آزاد اولان گوگل

*- در موضوع شعر و ادب فارسي در قفقاز تالیف ارزشمندی نیز از استاد عزیز دولت

آبادی به نام پارسی سرایان قفقاز چاپ و منتشر شده است.

*- رك به: محمد تقی مسعودیه، موسیقی تعزیه، تهران، سروش ، 1367.

چاپ